

Hõimuaate värskeim koondteos – natuke rohkem ja veidi vähem kui lubatud

Soomeugrilased eestlaste pilgu läbi. Koostanud ja toimetanud Madis Aru-kask. [Tallinn:] Argo, 2025. 355 lk.

Eestlased on omapärane rahvas. Lisaks kamale ja hiiglaslikele külakiikedele väljendub see omapära keelesugulastest hoolimises. Sellest leidub tõendeid mitmes vallas: kooli õppekavas, Eesti Rahva Muuseumi uhkes püsinäituses „Uurali kaja”, mis on pühendatud soome-ugri ja samojeedi rahvastele, Lennart Meri ja Veljo Tormise teoste populaarsuses ning soome-ugrilasi käsitlevas üllatavalt arvukas populaarkirjanduses. Siia kuuluvad Rein Siku „Minu ugrimugri” (2010), Aado Lintropi „Soome-ugri reisirid” (2022), Indrek Jäätsi „Ääremaadel kõndija” (2023), Jaak Prozese „Kas Putin on vepslane” (2015) ja „Soome-ugri rahvad muutuvad ajas” (2024). Ilmselgelt tuntakse selliste käsitluste vastu huvi ning ühtlasi on ka inimesi, kes neid kirjutaksid. Sellesse loetelusse võib lisada ka käesoleva teose „Soomeugrilased eestlaste pilgu läbi”.

Eesti on ainuke maa, mille puhul võib rääkida kogu rahvast hõlmavast soome-

ugri hõimuliikumisest, mis on ühtlasi rahvusliku identiteedi osa. Mõne arvates on see püha, teiste arvates veidrus. Soomes kaotas hõimuliikumine pärast Teist maailmasõda enamiku oma tähtsusest ning Ungaris pole see kunagi olnud populaarne. Nõnda kujunes soome-ugri vähemusrahvaste elu kiiresti muutuvaks maailmas jäädvustavate teoste rahastamine, kirjutamine ja toimetamine eestlaste jaoks mitte pelgalt huviasjaks, vaid ka kohuseks, mida tuleb täita, kuni see on veel võimalik.

Mitte kunagi varem pole soome-ugri vähemusrahvaste elu ja pärandi jäädvustajad pidanud sedavõrd ajaga võidu jooksmat kui praegu. Eestis elavate uurijate võimalused külastada hõimulasi Vene riigi maadel on olnud viimase kuue aasta jooksul piiratud – et mitte öelda olematud – ja seetõttu on praegu viimane aeg, mil on veel võimalik esitada oma kogemusi ajakohasena, enne kui neist saab ajalugu. Kes teab, millal ja kas üldse saame kunagi oma vanu sõpru taas külastada.

Ometigi on mul selle teose kohta väga palju küsimusi.

Raamatu kõva kaas Fenno-Ugriale iseloomulikus mustas, valges ja tumepunases värvipaletis jätab akadeemilise mulje. Siiski peitub tõsiste kaante vahel hästi kavandatud ja värviline sisu koos väärtuslike ja haruldaste piltidega. Raamat pole küll taskuformaadis, aga tänu laiale rea-

vahele ja paksule kvaliteetpaberile ei võta 355 lehekülje lugemine üleliia kaua aega.

Kaant vaadates võiks ekslikult arvata, et raamatu pealkiri on „Soome-ugrilased eestlaste pilgu läbi”. Tegelikult kirjutatakse esimene sõna ilma sidekriipsuta, kuigi seda kirjakuju ei ole püsivalt järgitud, nii et mõnedes peatükkides leidub ka kirjpilt „soome-ugrilased”. Segadus puudutab ka taksonoomiat: samojeedid, kelle keeled ei kuulu soome-ugri rühma, on leidnud kogumikus oma koha, samas kui soomlased ja ungarlased, kes moodustavad rohkem kui 85 protsenti kõigist soomeugrilasest, on halastamatult välja jäetud. Raamat paistab järgivat levinud eesti traditsiooni öelda „soomeugrilased” ja mõelda „uurali vähemusrahvad”.

Raamat koosneb saatesõnast ja 17 peatükist. Tagakaas annab lugejale teada, et teda ootavad lühikesed esseistlikud kirjeldused soome-ugri vähemusrahvastest (samojeedid, obiugrilased, komid, udmurdid, marid, ersad-mokšad, saamid, karjalased, vepslased, isurid, ingerisoomlased, vadjalased ja liivlased), mis sisaldavad nii üldist teavet kui ka isiklikke kogemusi.

Peatükid on ligikaudu 20 lehekülje pikad ja illustreeritud piltidega arhiividest ja autorite erakogudest. Igäihe neist on kirjutanud eestlane, kellel on vastava rahvaga olnud tihedaid sidemeid. Toreda lisandina on iga peatüki lõpus esile tõstetud käsitletava rahva eriti edukas esindaja ja „Kas teadsid?” laadis infokild.

Juba pealkiri ise tekitab intrigeeriva küsimuse, andes mõista, et eri soome-ugri rahvaid vaatleb enam kui tosin inimest, kelle ainuke ühine joon on eestlaseks olemine, ja see annab seega autoritele erilise vaatenurga, mis kuulub neile ainult rahvuse tõttu. Võib esitada väiteid taolise lähenemise poolt ja vastu. Pealkiri igatahes võtab juba iseenesest kohustuse selle poolt argumenteerida, ning lugejal on õigustatud ootus leida teosest lubatud eestlase pilk.

Raamat üllatab aga lugejat kohe. Nimelt algavad lubatud lood soome-ugri rahvaste kohta alles viiendas peatükis. Esimesed neli peatükki kokku 85 leheküljel (tubli veerand kogu teosest!) on erinevad sissejuhatused. Tuleb välja, et soome-ugri rahvastega veedetud aja kohta teadmiste saamiseks peab lugeja olema eelnevalt kursis soome-ugri keeleteaduse ja etnograafia ajaloo, eesti ja mitte-eesti uurijate panteoni, soomeugrilaste asualade geograafiliste eripärade ja ilmselt ka Ott Kursi karjääriga.

Ma ei taha öelda, et need peatükid oleksid täiesti asjatud. Tõnu Seilenthali kokkuvõte soome-ugri keeleteaduse ajaloost ja selle mõjust (lk 9–36) on lopsakas, kuid ühtlasi nii sisukas kui võimalik ning autori kiindumus teema vastu on selgelt näha. Ometi esitab peatükk ligi 30 lehekülje jagu üsna kuivi andmeid (ainuüksi isikunimesid lugesin kokku 106), mis ei ole otseselt vajalikud selle raamatu mõistmiseks või nautimiseks.

Pärast sellist andmete üleküllust on mõnevõrra frustreeriv lugeda järgmist peatükki – Madis Arukase „Soome-ugri rahvaste uurimine ja kultuurielu Eestis” (lk 37–48) –, milles lugeja seatakse taas silmitsi ühe pika inimeste, organisatsioonide ja asutuste nimekirjaga, pealegi veel sellisega, mis kordab suures osas Seilenthali peatükis esitatut. Arukask keskendub soome-ugri kultuurielu kujunemisele Eestis, hõlmates kirjandust, folkloristikat, etnograafiat ja kultuurilist aktivismi. Kuigi mõlemad peatükid eraldi pakuvad käsitletavast head kokkuvõtet, tunduvad need kõrvuti üleliigsed.

Paneb imestama, et kui autorid on näinud nii palju vaeva, et lugejale tutvustada sedavõrd palju inimesi, ning nende deklaareeritud eesmärk on anda ajakohane ülevaade soome-ugri kultuurielust, siis miks on nad jätnud välja palju olulisi nimesid tänapäeva soome-ugri kultuurielust. Kus

on Soome-Ugri Rahvaste Noorteassotsiatsiooni (MAFUN) endine juht Oliver Looe, rahvusvaheliselt populaarse soome-ugri kultuuripealinnade liikumise algataja? Eestimaa Rahvuste Ühenduse esimees Natalia Ermakov? Narvas tegutsevad soome-ugri liikumise eestvedajad Szilárd Tibor Tóth ja Ekaterina Kuznetsova (kuigi teda mainib hiljem Heinike Heinsoo vadjalastele pühendatud peatükis)? Soome-ugri filmifestivali FUFF peakorraldaja Edina Csüllög? Nikolai Anisimov, viljakas etnoloog ja edukas muusik nii Eestis kui ka Udmurdimaal? Muš Nadii, kes on teinud suurepäraseid ilukirjandustölkaid eesti keelest udmurdi keelde? Need inimesed kuuluvad soome-ugri kogukonna tuntumate ja aktiivsemate liikmete hulka ning neid on tunnustanud Fenno-Ugria ja Eesti riik. Kuigi saavutuste portfoolio kogumine võtab aega, soovin juhtida tähelepanu, et kõige noorem inimene, keda kogu raamatus nimetatakse, on praegu 40-aastane Miina Norvik.

Aga jätkame lugemisega. Teretulnud vahelduse toob kolmas peatükk, Sven-Erik Soosaare kirjutatud „Ohustatud soome-ugri keeled eestlase silma läbi” (lk 49–59), mis on täpselt see, mida pealkiri lubab: keeleteadlase vaade uurali vähemuskeelte iseloomulikele joontele eesti keele rääkija vaatenurgast. Sellisel kujul on peatükk lihtsalt arusaadav ja tore lugemine keelehuvilistele.

Ott Kursi peatükis „Inimgeograafiline soomeugri maailm” (lk 62–77) jõuame aga tagasi kuivade andmete juurde, kus isikunimede asemel on arvud. See peatükk hõlmab erandlikult Ungarit ja Soomet, kuigi see on ainus kord, kui ma oleksin eelistanud, et seda poleks tehtud. Kaheksa lühikese lehekülje peale leiab siit kokku 155 arvu. Nii tihedalt esitatud andmed kuuluvad Vikipeediasse või ülikooliõpikusse, mitte aga populaarteaduslikku väljaandesse. Lugeja ei pea teadma Ungari

kõrguselt kaheksanda mäe nime, üheksat Karjala suuremat järve koos nende täpse pindalaga ega kõiki Soome tähtsamaid maavarasid. Seejärel pöördub lugu kummalisel kombel autori elukäigu juurde soome-ugri geograafina teismeeast praeguseni. Lugejal jääb üle imestada, miks nii.

Sissejuhatavate peatükkide järel on esitatud praeguse Venemaa uurali rahvaste arvukus aastate 1897–2020 rahvaloenduste andmetel (lk 78–79), uurali rahvaste lipud (lk 80–83) ja Külli Prillopi joonistatud keelepüü (lk 84–85).

Kuna see raamat on mõeldud laiemale soome-ugri rahvastest huvitatud auditooriumile, on sedavõrd rohke entsüklopeedilise informatsiooni paigutamine teose algusesse väga riskantne otsus. Lugeja võib kaotada huvi: tal võib hakata – palun vabandust – igav, samuti võib jääda ekslik mulje, et kõike seda on tarvis raamatu ülejäänud sisu mõistmiseks. See on tõsine probleem toimetamistöös: pea veerand kõite mahust on kulutatud millelegi, mida ei ole lugejale lubatud ja mis pole vajalik selleks, et nautida sisu, mida õigupoolest lubati.

Kuid lõpuks jõuab lugeja ikkagi selleni, mille pärast ta raamatu ostis. Kõik järgnevad 13 peatükki on pühendatud eri uurali rahvastele ja igäühes neist on teejuht, kes lugeja eest kogu teekonna vältel hoolitseb. Paljudel juhtudel on see rännak puhas rõõm.

Autoritele on ilmselt antud kirjutamiseks teatud juhiseid sisu kohta: igas peatükis on lühike sissejuhatus käsitletava rahva kohta (asuala, ülevaade ajaloost) ja isiklikke meenutusi nendega koos veedetud ajast. Kõige paremini on õnnestunud peatükid, mis põimivad fakte ja andmeid käsitletava rahva kohta autori isikliku looga ja kutsuvad lugejat nägema seda rahvast autori silme läbi. Tundsin, et olen neenetsi saanil koos Laur Vallikiviga ja õpin oma võõrustajaid tundma läbi tundra

kihutades (lk 87–105). Madis Arukask kutsus mu vepslase majja ja lisaks otse vepslase (ja tema kinnitusel ka vana aja eestlase) hinge (lk 241–261). Olin seljakotiga tudeng uitamas Soikkola poolsaarel koos isureid otsiva Eva Saarega (lk 263–283) ja mind köitis jäägitult Heinike Heinsoo võluv armastuslugu vadjalastega (lk 315–337). Osa neist ülevaadetest on hindamatud jäädvustused meie hõimlastest viimastel kümnenditel ja võiksid kindlasti lugejat pisarateni liigutada.

Unikaalne on Taisto Kalevi Raudalaise peatükk „Ingerisoomlased – rahvas, kel ei lastud kasvada rahvuseks” (lk 285–313). Kuna Raudalainen ise on ingerisoomlane, räägib ta siin omaenda rahva lugu. See ei tee teksti halvemaks, vastupidi, autor räägib ingerisoomse elust, ümberasumisest ja kiirest eestistumisest detailide ja emotsioonidega, milleks vaevalt keegi teine oleks olnud võimeline. Üks on kindel: kui lugeja ei ole Venemaa imperialistliku agressiooni austaja, siis see raamat talle seda meelepärasemaks ei tee.

Sisult kalduvad teistest kõrvale Ott Heinapuu peatükk saamidest (lk 203–215) ja Jaan Õispuu kirjutatud „Karjala lugu” (lk 217–239). Mõlemad said ülesande kirjeldada küllaltki fragmenteerunud rahvaste kogumeid. Kuigi Heinapuu tekst peegeldab lähedast arusaamist saamidest ja on nauditav, puuduvad selles viited autori isiklikele kogemustele seoses saamidega. Õispuu seevastu on valinud karjalaste ajaloo ühe perioodi – 1980. aastate lõpu ja 1990. aastad –, millega tal oli kõige rohkem kokkupuuteid, ja pühendab suurema osa peatükist aruteludele karjala ühise kirjakeele valimise – või valimata jätmise – üle. Mõlemad autorid on teinud õigustatud valiku ja neid peatükke on huvitav lugeda.

Iga peatükk sisaldab ainulaadseid ja eriti toredaid löike, aga kui raamatul on

15 autorit, kõigub kaastööde kvaliteet paratamatult. See võib johtuda erinevatest kogemustest, autorite erisugustest suhetest käsitletavate rahvastega või erinevatest arusaamadest, kuidas toimetaja esitatud tellimust täita. Jaak Prozes, kes on ainukesena kirjutanud kaks eri rahvaid käsitlevat peatükki – maridest (lk 175–185) ja ersadest-mokšadest (lk 187–201) –, annab küll pilguheite isiklikesse sidemetesse nende rahvastega ning jagab lõbusaid lugusid, kuid tema kirjutatust jääb suurem osa kajastama nende rahvaste ajalugu ja ühiskondlikke-keelise tingimusi. Selle lugemine tekitab sootumaks teistsuguse tunde kui isiklikud lood. Sama võib öelda Aado Lintropi obiugrilasi, Piret Koosa komisid ja Aivar Ruukeli udmurte puudutavate peatükkide kohta. Ka Karl Pajusalu peatükk liivlastest hoiab lugejat distant-sil: tekst algab traditsioonilise liivi randlaste perekonna aastaringi kirjeldusena, aga selle teine pool loetleb olulisi liivlasi ja kultuuritegelasi, klubisid ja organisatsioone kuni tänapäevani välja. Säärane entsüklopeediline stiil võib olla eriti kur-
nav neile, kes on juba veetnud aega nelja sissejuhatavat peatükki lugedes, kuna nad võivad siit leida rohkelt juba varem esitatud informatsiooni.

Sellised asjaolud panevad mõtlema tekstide toimetamistöö peale. Kui huvitatu oli toimetaja raamatu sisu ja stiili ühtlustamisest? Kui palju muretses ta lugeja kogemuse pärast? Kas on näiteks mõeldud sellele, kuidas loevad käsitletud vähemusrahvaste esindajad neid puudutavaid peatükke? Mis tunne oleks neil lugeda, et nad on „kõige venestunud rahvas”? Mis tunne oleks mis tahes lugejal näha seda väidet kõigepealt komide (lk 151) ja siis ersademokšade kohta (lk 192), kuigi neil keeltel on tublisti üle 100 000 kõneleja, samal ajal kui raamatus räägitakse mitmest väljasuremise äärel olevast läänemeresoome

keelest, mille emakeelsete kõnelejate arvu aeglast langemist nullini on põhjalikult kirjeldatud?

Ka raamatu keeleteoimetamine väärrib kriitikat. Kasutatakse ilma igasuguse süsteemita nii „soomeugri” kui ka „soomeugri”. Raamatus leidub ka faktivigu: Ungari kõrgeim tipp ei ole 1015 meetrit (lk 62), Joškar-Ola ei tähenda ’ilus linn’, vaid ’punane linn’ (lk 65), riiklik haridus ei ole Udmurtias alati olnud venekeelne (lk 167) ja udmurte ei ole kutsutud voguliteks (lk 318), see on manside varasem nimetus.

Arvustuse lõpuks on jäänud veel vastamata küsimus, kas on olemas ainulaadne eestlase pilk. „Soomeugrilased eestlaste pilgu läbi” pakub argumente nii selle poolt kui ka vastu. Eestlase pilku on selgemalt aimata lähedalt: soomlase kogemus oleks vaevu võrreldav Karl Pajusalu omaga, kui ta tunneb liivi laual ära oma lapsepõlve toite. Vaevalt tunneks ungarlane, et talle on antud võimalus vaadata oma rahva minevikku samal kombel, kui Madis Arukask tundis vepslasi külastades. Aga kas peatükk samojeedide kohta tunduks vähem eestlaslik, kui selle oleks kirjutanud Laur Vallikivi asemel Eva Toulouze? Kas Aivar Ruukeli udmurdi kogemused erinevad märgatavalt Transilvaania ungarlase Miklós Demeteri omadest, kelle abikaasa on samuti udmurt? Vastus sõltub lugejast,

kui ta viitsib selle peale mõelda. Teos ise ei peatu sellel liiga pikalt ja selle tugevus peitub autorite inimlikkuses, olgu nad eestlased või mitte.

Kellele seda raamatut soovitaksin? Igaühele, keda huvitavad või kellele on südamelähedased soome-ugri vähemusrahvad. Aga soovitan raamatut käsitada albumi või soome-ugri bufeelauana, kus igaüks võib valida endale sobivaid palu. Raamat muutub tõelise võlujõu ja hindamatute teadmiste kandjaks, kuni lugeja tarvitab seda vastavalt oma maitsele ja laseb lahti eeldusest, et teos tuleb kaanest kaaneni läbi lugeda. Lisaks pakub raamat üsna täieliku üldülevaate fennougristika ja hõimuliikumise kohta.

Mõnedki raamatu autorid on parimad, kes saaksid anda sisesevaateid meie keelesugulaste ellu ja kelle kogemusi ei korda arvatavasti enam keegi. Niisiis annab see teos isegi oma nõrkustega ainulaadse kogemuse, eriti kui seda lugeda eestlase pilgu läbi. See annab keele, identiteedi, surma ja taassünni kohta unikaalse, soomeugriliku üldpildi.

BOGÁTA TIMÁR

Ingliskeelsest käsikirjast tõlkinud
OTT HEINAPUU